ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય અગિયારમો

આગળના અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓનું સંક્ષેપમાં વિવરણ કર્યું. પરંતુ અર્જુનને લાગ્યું કે એણે વિસ્તારથી સાંભળી લીધું છે. એણે કહ્યું કે આપની વાણી સાંભળીને મારો તમામ મોહ નાશ પામ્યો છે. અજ્ઞાન દૂર થયું છે. આપે જે કહ્યું એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા માગું છું. સાંભળવું અને જોવું એમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલું અંતર છે. ચાલીને જોવા જ વસ્તુસ્થિતિ કાંઈક જુદી જ હોય છે. અર્જુને એ રૂપ જોયું અને કાંપવા લાગ્યો, ક્ષમા માગવા લાગ્યો. શું જ્ઞાની ભયભીત થાય ખરો ? એને કોઈ જિજ્ઞાસા બાકી રહે છે ખરી ? નહિ – બૌદ્ધિક સ્તરની જાણકારી હંમેશાં અસ્પષ્ટ રહે છે. હા, તેનાથી યથાર્થ જાણકારી માટે પ્રેરણા અવશ્ય મળે છે. આથી અર્જુને નિવેદન કર્યું –

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोकतं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

ભગવાન ! મારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે આપે ગુપ્ત અધ્યાત્મ રહસ્યમાં પ્રવેશ કરાવનાર ઉપદેશ મને આપ્યો. આનાથી મારું આ અજ્ઞાન દૂર થયું છે. હું જ્ઞાની થઈ ગયો.

भावप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशे मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

હે કમલ જેવાં નેત્રવાળા ! મેં આપની પાસેથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વિશે વિસ્તારથી સાંભળ્યું છે અને આપનો અવિનાશી પ્રભાવ પણ સાંભળ્યો છે.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

હે પરમેશ્વર ! આપ પોતાને જે કહો છો તે પ્રમાણે જ, એમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ મેં કેવળ એના વિશે સાંભળ્યું છે. હે પુરુષોત્તમ ! આ ઐશ્વર્યયુક્ત સ્વરૂપને હું પ્રત્યક્ષ જોવા ઈચ્છું છું.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

હે પ્રભો ! હું એ રૂપનાં દર્શન કરી શકું એ શક્ય હોવાનું આપ માનતા હો તો હે યોગેશ્વર ! આપ આપના અવિનાશી સ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો. આના પર યોગેશ્વરે કોઈ પ્રતિવાદ ન કર્યો કેમ કે અગાઉ પણ અનેક સ્થાનો પર તે કહેતા રહ્યા છે કે તું મારો અનન્ય ભક્ત છે અને પ્રિય મિત્ર છે. આથી ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક એમણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું.

श्री भगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો તથા હજારો વિવિધ પ્રકારનાં, અનેક વર્ણ તથા આકૃતિવાળા દિવ્ય સ્વરૂપો તું જો.

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
वहून्यदृष्टापूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

હે ભારત ! અદિતિના બાર પુત્રો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્ર બંને અશ્વિનીકુમાર અને ઓગણપચાસ મરુતગણોને જો તથા પહેલાં તેં કદી ન જોયાં હોય તેવાં અનેક આશ્ચર્યમય રૂપોને જો.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्न पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छति ॥७॥

અર્જુન ! હવે મારા આ શરીરમાં એક જ સ્થાન પર સ્થિત ચરાચર સહિત સંપૂર્ણ જગતને જો તથા અન્ય જે કાંઈ જોવા ઇચ્છતો હોય તે જો, આ રીતે ભગવાન ત્રણ શ્લોક સુધી સતત અનેક રૂપો બતાવતા ગયા, પરંતુ અર્જુનને કશું નજરે ન પડ્યું (તે તો આંખો ચોળતો જ રહ્યો.) આમ પોતાનું દર્શન કરાવતાં ભગવાન અચાનક અટકે છે અને કહે છે–

न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषां ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

અર્જુન ! તું તારી આંખોથી અર્થાત્ બૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી મને જોઈ શકવા સમર્થ નથી. આથી હું તને દિવ્ય અર્થાત્ અલૌકિક દૃષ્ટિ આપું છું. જે દ્વારા તું મારા પ્રભાવ અને યોગશક્તિને જોઈ શકીશ.

આમ, શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી અર્જુનને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ અને એણે જોયું એ જ રીતે યોગેશ્વર વ્યાસની કૃપાથી તે જ દૃષ્ટિ સંજયને મળી હતી. જે કાંઈ અર્જુને જોયું, તે બધું જ સંજયે પણ જોયું અને એના પ્રભાવથી સ્વયંને કલ્યાણનો સહભાગી બનાવ્યો. એ સ્પષ્ટ છે કે શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી છે.

संजय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाद परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

સંજય બોલ્યો, હે રાજન મહાયોગેશ્વર ! હરિએ આ રીતે કહીને પછી પાર્થને પોતાનું પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું, જે સ્વયં યોગી છે અને બીજાને પણ યોગ પ્રદાન કરવાની જેનામાં ક્ષમતા છે, જે યોગનો સ્વામી છે, તેને યોગેશ્વર કહે છે. આ રીતે સર્વસ્વનું હરણ કરનાર હરિ છે. જો માત્ર દુઃખોનું જ હરણ કરે અને સુખ ન આપે તો દુઃખ ફરી આવશે. સર્વ પાપોના નાશની સાથે સર્વસ્વનું હરણ કરીને પોતાનું સ્વરૂપ આપવા જે સમર્થ છે. તે હરિ છે. ભગવાને પાર્થને પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું, પોતે સામે તો ઊભા જ હતા.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

અનેક મુખ અને નેત્રવાળા, અનેક અદ્ભુત દર્શનવાળા, અનેક દિવ્ય આભૂષણોથી યુક્ત અને અનેક દિવ્ય શસ્ત્રોને હાથમાં ધારણ કરેલાં તથા–

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

દિવ્ય માળા તથા વસ્ત્રો ધારણ કરેલા, દિવ્ય ગંધ તથા લેપ ધરાવતા, તમામ પ્રકારનાં આશ્ચર્યોયુક્ત, અસીમ વિરાટ સ્વરૂપ પરમદેવનો અર્જુને દિવ્ય દૃષ્ટિથી સાક્ષાત્કાર કર્યો.

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

આગળ જેમ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે (અજ્ઞાનરૂપ ધૃતરાષ્ટ્ર, સંયમરૂપી સંજય) સંજયે કહ્યું – હે રાજન ! આકાશમાં એકસાથે હજારો સૂર્યોના ઊગવાથી જેટલો પ્રકાશ થાય તે પણ વિશ્વરૂપ મહાત્માના પ્રકાશની સમાન ભાગ્યે જ હશે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા છે, યોગેશ્વર છે.

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

પાંડુપુત્ર અર્જુને (પુણ્ય પાંડું છે. પુણ્ય અનુરાગને જન્મ આપે છે.) એ સમયે અનેક રીતે વિભક્ત સંપૂર્ણ જગતને એ પરમદેવના શરીરમાં એક જ જગ્યાએ સ્થિત થયેલું જોયું.

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रण्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत् ॥१४॥

આ પછી આશ્ચર્યચકિત, હર્ષથી રોમાંચિત તે અર્જુને પરમાત્મા દેવને માથું નમાવી પ્રણામ કરી (પહેલાં પણ પ્રણામ કરતો હતો, પરંતુ પ્રભાવ જોઈને સાદર પ્રણામ કરે છે.) હાથ જોડીને બોલ્યો. અહીં અર્જુને અંતઃકરણથી નમન કર્યું અને કહ્યું –

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंधान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

હે દેવ ! આપના શરીરમાં હું તમામ દેવો તથા અનેક પ્રાણી-સમુદાયોને, કમલાસન પર બિરાજમાન બ્રહ્માજી, મહાદેવ, તમામ ઋષિઓ તથા દિવ્ય સર્પોને જોઉં છું. આ પ્રત્યક્ષ દર્શન હતું, કોરી કલ્પના ન હતી. પરંતુ આવું દર્શન શક્ય ત્યારે બને જ્યારે યોગેશ્વર પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત મહાપુરુષ હૃદયપૂર્વક દૃષ્ટિ આપે, આ સાધનાથી મળી શકે.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनवस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

વિશ્વસ્વામી ! હું આપને અનેક હાથ-પેટ-મુખ અને નેત્રોથી યુક્ત તથા બધી બાજુએ અનંત રૂપવાળા જોઉં છું. હે વિશ્વરૂપ ! હું આપના આદિ, મધ્ય કે અનંતને જોતો નથી. અર્થાત્ આપના આદિ, મધ્ય અને અંતનો નિર્ણય કરી શકતો નથી.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्क द्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

હું આપને મુકુટધારી, ગદાધારી, ચક્રધારી, તેજના પુંજ, બધી બાજુથી ઝળહળતા, જોઈ ન શકાય એવા, અમાપ અને પ્રગટાવેલા અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા બધી દિશામાં પ્રકાશતા જોઉં છું. આ રીતે સંપૂર્ણ ઈન્દ્રિયોથી પૂર્ણતયા સમર્પિત થઈને શ્રીકૃષ્ણને આ રૂપમાં જોઈને અર્જુન એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

ભગવાન ! હું માનું છું કે તમે જ જાણવાયોગ્ય પરમ અક્ષરબ્રહ્મ છો. તમે જ આ વિશ્વના સૌથી મોટા આધાર છો, તમે જ શાશ્વત ધર્મના અવિનાશી રક્ષક છો અને તમે જ સનાતન પુરુષ છો. આત્માનું સ્વરૂપ શું

છે ? તે શાશ્વત, સનાતન, અવ્યક્તરૂપ અવિનાશી છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ છે ? તે જ શાશ્વત, સનાતન, અવ્યક્ત અને અવિનાશી અર્થાત્ પ્રાપ્તિ બાદ મહાપુરુષ પણ એ જ આત્મભવમાં સ્થિર રહે છે. આથી તો ભગવાન અને આત્મા એક જ લક્ષણવાળા છે.

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

હે પરમાત્મા ! હું તમને આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાના, અનંત શક્તિવાળા, અનંત બાહુવાળા (અગાઉ હજારો હતા, હવે અનંત થઈ ગયા), સૂર્ય-ચંદ્રરૂપી આંખોવાળા, પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવા મુખવાળા અને પોતાના તેજથી જગતને તપાવી રહેલા જોઉં છું. (સૂર્ય-ચંદ્રરૂપી આંખોવાળા – તો તો ભગવાન કાણા થઈ ગયા કહેવાય – કેમકે એક આંખ ચંદ્રની જેમ ક્ષીણ પ્રકાશવાળી અને બીજી આંખ સૂર્યની જેમ તેજયુક્ત. પરંતુ આમ નથી. સૂર્ય સમાન પ્રકાશ આપનાર અને ચંદ્રમાની જેમ શીતળતા આપનાર ગુણો ભગવાનમાં છે. સૂર્ય-ચંદ્ર તો માત્ર પ્રતીક છે. અર્થાત્ ચંદ્રમા અને સૂર્યની દૃષ્ટિવાળા.)

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

જે મહાત્મન્ ! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના સંપૂર્ણ અવકાશને તથા તમામ દિશાઓને તમે એકલાએ જ ભરી દીધો છે. તમારા આ ભયંકર અલૌકિક રૂપને જોઈને ત્રણેય લોક અકળાઈ ઊઠ્યા છે.

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्भिताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभि ॥२१॥

વળી, આ દેવસમૂહ તમારામાં પ્રવેશ કરે છે. ભયભીત થયેલા કેટલાક લોકો હાથ જોડીને તમારું સ્તવન કરે છે. મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સંઘો સૌનું કલ્યાણ હો એવાં સ્વસ્તિવચન બોલીને અનેક સ્તોત્રો વડે તમારું યશોગાન કરે છે.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

વળી રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્ય દેવગણો, અશ્વિનીકુમારો, મરુતો અને '**उष्मपाः**' એટલે કે ઈશ્વરીય ઉષ્મા ગ્રહણ કરનાર તથા ગંધર્વો.... પિતૃઓ, ગંધર્વો, યક્ષો, અસુરો અને સિદ્ધોના સંઘો એ બધાં જ વિસ્મય પામીને તમને જુએ છે. અર્થાત્ જોવા છતાં સમજી શકતા નથી. કેમકે એમની પાસે દૃષ્ટિ નથી. શ્રીકૃષ્ણે પાછળ જણાવ્યું છે કે આસુરી સ્વભાવવાળા મને તુચ્છ કહીને સંબોધે છે, સામાન્ય મનુષ્ય જેવો માને છે. જ્યારે હું તો પરમભાવ, પરમેશ્વરના રૂપમાં સ્થિત છું. આમ છતાં હું મનુષ્યશરીરનો આધાર છું. એનો વિસ્તાર છું. તેઓ મને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા છે. મતલબ કે તેઓ મને સમજી શકતા નથી, મને જોઈ શકતા નથી.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

મહાબાહો ! (શ્રીકૃષ્ણ મહાબાહુ છે અને અર્જુન પણ મહાબાહુ છે. પ્રકૃતિથી પર મહાન સત્તા જેનું કાર્યક્ષેત્ર છે, તે મહાબાહુ છે. શ્રીકૃષ્ણ મહાનતામાં પૂર્ણ છે. અધિકતમ સીમામાં છે. અર્જુન એની પ્રવેશિકામાં છે – માર્ગમાં છે. મંજિલ માર્ગનો બીજો છેડો તો છે.) મહાબાહુ યોગેશ્વર અનેક મુખ અને નેત્રોવાળું, અનેક હાથ, જાંઘ અને પગવાળું, અનેક પેટવાળું અને દાઢીને લીધે વિકરાળ લાગતું તમારું મહાન રૂપ જોઈને ત્રણે લોક અને હું વ્યાકુળ બન્યા છીએ. હવે અર્જુનને ભય લાગવા માંડ્યો છે કે શ્રીકૃષ્ણ આટલા મહાન છે.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णौ ॥२४॥

વિશ્વમાં સર્વત્ર અણુરૂપથી વ્યાપ્ત હે વિષ્ણુ, તમને આકાશ સુધી પહોંચેલા, ઝળહળતા, રંગબેરંગી, ખુલ્લા મુખવાળા અને તેજસ્વી વિશાળ આંખોવાળા જોઈને મારું મન વ્યાકુળ બન્યું છે. એટલે હું ધીરજ અને મનના સમાધાનરૂપ શાંતિ ગુમાવી બેઠો છું.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्टैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

હે દેવોના દેવ, હે જગતના આશ્રય, પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં અનેક દાઢોથી ભયંકર લાગતાં તમારાં મુખ જોઈને હું દિશાઓનું ભાન ભૂલ્યો છું અને અશાંત બની ગયો છું. માટે તમે પ્રસન્ન થાઓ.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गै ॥२७॥

રાજાઓના સંઘો સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના બધા પુત્રો અને અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા તે કર્ણ (જેનાથી અર્જુન ખૂબ ભયભીત હતો તે કર્ણ) પણ તમારાં વિકરાળ દાઢવાળાં ભયાનક મુખોમાં ઝડપથી પ્રવેશી રહ્યા છે અને તેમનામાંના ઘણા તો કચડાયેલાં માથાં સહિત આપના દાંતોની વચ્ચે ચોંટેલા દેખાય છે. તેઓ કેવા વેગથી પ્રવેશે છે ? હવે એનો વેગ જુએ –

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

જેવી રીતે નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો સમુદ્રની દિશામાં ધસતા હોય છે, તેવી જ રીતે આ બધા વીર પુરુષો તમારા ઝળહળતા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ તેઓ પોતે શૂરવીર તો છે જ, પરંતુ તમે સમુદ્રવત્ છો. તમારી સમક્ષ એમનું બળ અતિ કલ્પ છે. તે શા માટે અતિ અલ્પ છે. તે શા માટે અને કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે ? એના માટે ઉદાહરણ આપ્યું છે.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लौकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

પતંગિયાં જેમ પોતાના વિનાશ માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં વેગપૂર્વક ધસી જાય છે, તે જ રીતે તમામ પ્રાણીઓ પોતાના વિનાશ માટે તમારા મુખમાં પૂરા વેગથી દાખલ થઈ રહ્યાં છે.

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

હે વિષ્ણુ ! તમે તમારાં પ્રજ્વલિત મુખો વડે ઘણા બધા લોકોને બધી બાજુથી ચાટી રહ્યા છો, એનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા છો, હે વ્યાપનશીલ પરમાત્મા ! તમારો ઉગ્ર પ્રકાશ આખા જગતને તેજથી ભરી દઈને તપાવે છે. આનો અર્થ એ કે પ્રથમ આસુરી સંપદ પરમતત્ત્વમાં વિલીન થઈ જાય છે, ત્યાર બાદ દૈવી સંપદનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. આથી તે પણ એ સ્વરૂપમાં વિલીન થઈ જાય છે. અર્જુને જોયું કે કૌરવ પક્ષ, તદનન્તર એના પોતાના પક્ષમાં યોદ્ધા શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં વિલીન થઈ રહ્યા છે. એમણે પૂછ્યું –

आख्याहि में को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

હે દેવશ્રેષ્ઠ ! હું આપની પ્રવૃત્તિ અથવા ચેષ્ટાઓને સમજી શકતો નથી. આપના આદિ સ્વરૂપને હું જાણવા માગું છું. હું આપને નમસ્કાર કરું છું. આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ અને ઉગ્રરૂપ આપ કોણ છો તે મને કહો. આથી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું –

श्री भगवानुवाच्

कालोऽस्मि लोकक्षयकृ त्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

હું લોકોનો નાશ કરવા માટે વૃદ્ધિ પામેલો મહાકાળ છું. તેમનો નાશ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું, તું નહિ લડે તોપણ સામેની સેનામાં ઊભેલા કોઈ યોદ્ધાઓ બચવાના નથી. આથી પ્રવૃત્ત થયો છું.

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भूङ्क्षव राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

માટે હે સવ્યસાચી અર્જુન ! તું ઊભો થા, શત્રુને જીતીને કીર્તિ મેળવ અને બધી જાતની સમૃદ્ધિથી ભરેલું રાજ્ય ભોગવ. એ બધા શૂરવીરોને મેં પહેલેથી જ હણેલા છે. તું માત્ર નિમિત્તરૂપ બન.

પ્રાયઃ શ્રીકૃષ્ણે સર્વત્ર કહ્યું છે કે પરમાત્મા કશું કરતો નથી, કરાવતો નથી. સંયોગથી કશું જોડાતું નથી. મોહયુક્ત બુદ્ધિને કારણે લોકો કહે છે કે પરમાત્મા કરાવે છે, પરંતુ અહીં તો સ્વયં ઊભા થઈને કહે છે, અર્જુન ! કર્તા-હર્તા હું છું. મારાથી એ લોકો પહેલેથી જ હણાયેલા છે. માત્ર તું ઊભો થા, યુદ્ધ કર અને યશ પ્રાપ્ત કર. આવું એટલા માટે છે કે **सो केवल भगतहन्ह हित लागी ।** અર્જુન આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે. ભગવાન સ્વયં ઊભા થઈ ગયા. અનુરાગ અર્જુન છે. ભગવાન અનુરાગી માટે સદા સાથે ઊભા છે. એના કર્તા બને છે, રથી બને છે.

ગીતામાં અહીં ત્રીજી વખત સામ્રાજ્યનું પ્રકરણ આવ્યું. પહેલાં અર્જુન લડવા ઈચ્છતો ન હતો. એણે કહ્યું કે, પૃથ્વીના ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય તથા દેવતાઓનું સ્વામીપણું અથવા ત્રૈલોક્યના રાજ્યમાં પણ હું ઈન્દ્રિયોને શુષ્ક કરનાર મારા આ શોકને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય જોતો નથી. તડપતા રહેવાનું હોય તો મારે એ જોઈતું નથી. યોગેશ્વરે કહ્યું, આ યુદ્ધમાં હારશે તો દેવત્વ પામીશ અને જીતશે તો મહામહિમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. હવે અહીં કહે છે કે શત્રુઓ તો મારાથી હણાયેલા છે. તું નિમિત્ત બન. યશને પ્રાપ્ત કર અને સમૃદ્ધ રાજ્યને ભોગવ. ફરી એ જ વાત. જે વાતથી અર્જુન ચોંકી જાય છે. એમાં એનો શોક દૂર થતો નથી. શું શ્રીકૃષ્ણ ફરીથી એ રાજ્ય આપશે ? ના, વસ્તુતઃ વિકારોનો અંત આવતાં પરમાત્મસ્વરૂપની સ્થિતિ જ વાસ્તવિક સમૃદ્ધિ છે. જે સ્થિર, અચલ સંપત્તિ છે, જેનો ક્યારેય વિનાશ થતો નથી – તે રાજયોગનું પરિણામ છે.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपन्नान् ॥३४॥

દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા યોદ્ધાઓ એ બધાને મેં હણેલા જ છે. તેમને તું હણી નાખ. ભય ન સેવ, યુદ્ધમાં દુશ્મનોને તું જરૂર જીતીશ. આથી યુદ્ધ કર. અહીં પણ યોગેશ્વરે કહ્યું કે મારા દ્વારા હણાયેલા છે. આ મરેલાઓને તું માર. આમ સ્પષ્ટતા કરી છે કે હું કર્તા છું. જોકે પાંચમા અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે – શુભ-અશુભ પ્રત્યેક કાર્યમાં

પાંચ માધ્યમ છે – અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા અને દૈવ. જેઓ એમ કહે છે કે કૈવલ્યસ્વરૂપ પરમાત્મા કરે છે, તો તે અવિવેકી છે, તેમને યથાર્થની જાણ નથી અર્થાત્ ભગવાન કરતા નથી. આવો વિરોધાભાસ શા માટે ?

વસ્તુતઃ પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા પુરુષની વચ્ચે એક સીમારેખા છે. – જ્યાં સુધી પ્રકૃતિના પરમાણુઓનો દબાવ રહે છે, ત્યાં સુધી માયા પ્રેરણા આપે છે, અને સાધક તેનાથી અળગો થઈ જાય છે ત્યારે ઈશ્વર, ઈષ્ટ અથવા સદ્‌ગુરુના, ઈષ્ટ (પ્રેરક સ્થાન પર સદ્‌ગુરુ, આત્મા, પરમાત્મા, ઈષ્ટ ભગવાન વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ગમે તે કહે, એ ભગવાન જ કહે છે.) હૃદયપૂર્વક રથી બને છે. આત્માથી જાગ્રત થઈને અનુરાગી સાધક સ્વયં પથ-સંચલન કરવા લાગે છે.

'પૂજ્ય મહારાજજી' કહેતા હતા કે, 'જે પરમાત્માની ચાહ છે, જે તલ પર આપણે ઊભા છીએ, એ તલ પર સ્વયં ઊતરીને આત્માથી જાગ્રત ન થઈને ત્યાં સુધી યોગ્ય રીતે સાધનાનો આરંભ થતો નથી. ત્યાર પછી જે સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે તે એની દેન છે. સાધન તો નિમિત્તમાત્ર છે. તે તો એના સંકેત અને આદેશ અનુસાર ચાલે છે. સાધકનો વિજય એની દેન છે. આવા અનુરાગી માટે ઈશ્વર પોતાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, દેખાડે છે અને પોતાના સ્વરૂપ સુધી પહોંચાડે છે.' આ જ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મારા દ્વારા મરાયેલા શત્રુઓને તું માર, ચોક્કસ તારો જ વિજય થશે. કેમકે હું તારી સાથે ઊભો છું.

संजय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्‌गद्गं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

સંજયે કહ્યું, '(જે કાંઈ અર્જુને જોયું, તે બધું જ સંજયે પણ જોયું. અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત મન આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર છે. પરંતુ આવું મન પણ સંયમના માધ્યમથી સારી રીતે દેખી, સાંભળી, સમજી શકે છે.) કેશવનાં

ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળીને થરથર કાંપતા મુકુટધારી અર્જુને હાથ જોડીને બીતાં બીતાં ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે ફરીથી આ પ્રમાણે કહ્યું –

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

હે અંતર્યામી હૃષીકેશ ! એ બધું યોગ્ય જ છે કે આપની કીર્તિથી લોક આનંદ પામે છે અને આપના પ્રત્યે પ્રેમ કેળવતા થાય છે. આપના મહિમાથી ભયભીત રાક્ષસો આમતેમ નાસભાગ કરે છે અને સિદ્ધોના તમામ સંઘો આપને નમસ્કાર કરે છે.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्मक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

હે મહાત્મા ! બ્રહ્માના પણ આદિ સર્જનહાર અને સૌથી મોટા એવા આપને તેઓ શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? આપ સત્‌, અસત્‌ અને તેનાથી પર અક્ષર બ્રહ્મ પણ છો. અર્જુને અક્ષર સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું હતું. બૌદ્ધિક સ્તર પર કલ્પના કરીને કે માની લેવામાત્રથી કોઈ આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અર્જુનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એની આંતરિક અનુભૂતિ છે. એણે સવિનય કહ્યું –

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

આપ તો આદિદેવ અને સનાતન પુરુષ છો. આપ આ જગતના પરમ આશ્રય અને જાણવાવાળા છો, જાણવા યોગ્ય પણ છો. તથા આપ પરમધામ છો. હે અનંતસ્વરૂપ ! આપનાથી આ સંપૂર્ણ જગત વ્યાપ્ત છે. આપ સર્વત્ર છો.

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

આપ જ વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા અને બ્રહ્માના પણ પિતા છો. આપને હજાર વાર નમસ્કાર હોજો. ફરીથી પણ નમસ્કાર હોજો. અતિશય શ્રદ્ધા અને ભક્તિને કારણે અર્જુન વારંવાર નમસ્કાર કરવા છતાં ધરાતો નથી. તે કહે છે –

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

હે અત્યંત સામર્થ્યશાળી ! આપને આગળ અને પાછળ નમસ્કાર હજો. હે સર્વાત્મન્ ! આપને બધી બાજુથી નમસ્કાર હજો. કેમકે આપ અત્યંત શક્તિશાળી છો, અપાર પરાક્રમવાળા છો. આપ સર્વને આવરી રહેલા હોવાથી સર્વસ્વરૂપ છો અને સર્વત્ર છો. આ રીતે વારંવાર નમસ્કાર કરીને ભયભીત અર્જુને પોતાની ભૂલોની ક્ષમાયાચના કરવી પડી.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

આપનો આ મહિમા ન જાણતાં, સખા માનીને મેં આપને 'હે કૃષ્ણ' 'હે યાદવ' 'હે સખા' એવું સંબોધન કરીને પ્રમાદથી કે પ્રેમથી અનુચિત વચન કહ્યાં હોય તથા –

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

હે અચ્યુત ! રમતાં, સૂતાં, બેસતાં કે ભોજન કરતાં એકાંતમાં કે ઘણા લોકોની વચ્ચે મેં વિનોદ ખાતર આપનું અપમાન કર્યું હોય તો તે માટે ક્ષમા કરવા હું આપને વીનવું છું, કેવી રીતે ક્ષમા કરે ?

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

આપ આ ચરાચર જગતના પિતા છો, ગુરુથી પણ મોટા ગુરુ છો અને અત્યંત પૂજનીય છો. અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા, આ ત્રણ લોકમાં આપના

સમાન બીજો કોઈ નથી, તો આપના કરતાં અધિક તો ક્યાંથી હોય? આપ સખા પણ નથી કેમકે સખા તો સમકક્ષ હોય.

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीऽयम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ।।४४।।

આપ ચરાચરના પિતા છો આથી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને હું આપને પૂજ્ય પરમાત્માને પ્રસન્ન થવા વિનંતી કરું છું. હે દેવ ! પિતા જેમ પુત્રના, મિત્ર જેમ મિત્રના અને પતિ જેમ પ્રિયાના અપરાધ સહન કરી લે છે તેમ આપ મારા અપરાધ સહન કરી લો. અપરાધ કયો છે ? મેં ક્યારેક હે યાદવ, હે સખા, હે કૃષ્ણ એમ કહ્યું હતું. સમાજની વચ્ચે કે એકાંતમાં પણ આવું કહ્યું હતું. જમતાં કે સૂતાં કહ્યું હતું. શું કૃષ્ણ કહેવું એ અપરાધ છે ? કાળા તો હતા જ, પછી ગોરા કેવી રીતે કહેવાય ? યાદવ કહેવું એ પણ અપરાધ ન હતો, કેમકે તે યાદવકુળમાં તો જન્મ્યા હતા. સખા કહેવામાં પણ કોઈ અપરાધ ન હતો, કેમકે સ્વયં કૃષ્ણ પોતાને અર્જુનનો મિત્ર માને છે. એ એક વખત શ્રીકૃષ્ણ કહેવા બદલ અર્જુન અનંતવાર ગદ્‌ગદીત થઈને, પગે પડીને ક્ષમાયાચના કરે છે તો જપ કોનો કરવો ? નામ કોનું લેવું ?

વસ્તુતઃ યોગેશ્વરે ચિંતનનું વિધાન બતાવ્યું છે એ જ પ્રમાણે સૌએ કરવું. એમણે પાછળથી કહ્યું કે **ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्** અર્જુન ! ઓમ બસ આટલો જ ઉચ્ચાર અક્ષય બ્રહ્મનો પરિચય આપે છે. એનો તું જપ કર અને મારું ધ્યાન ધર, કેમકે પરમભાવમાં પ્રવેશ મળ્યા બાદ એ મહાપુરુષનું પણ આજ નામ થશે, જે અવ્યક્ત તત્ત્વનો પરિચય આપે છે. પ્રભાવ જોઈને અર્જુનને લાગ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ ન તો કાળા છે, ન ગોરા છે, ન સખા છે, ન યાદવ છે ! તે તો માત્ર અક્ષય બ્રહ્મસ્વરૂપ મહાત્મા છે.

સંપૂર્ણ ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પાંચવાર - ઓમના ઉચ્ચારણ પર ભાર મૂક્યો. તમારે જપ કરવો હોય તો કૃષ્ણ-કૃષ્ણ ન બોલતાં ૐનો જપ કરવો. આમ પણ ભાવિક લોકો કોઈ ને કોઈ રસ્તો કાઢી જ લેતો હોય છે.

કોઈ ૐ જપવાના અધિકાર અને અનાધિકારની ચર્ચાથી ભયભીત છે, તો કોઈ મહાત્માઓની દુહાઈ દે છે. અથવા કોઈ કૃષ્ણ જ નહિ, એના પહેલાં રાધા અને ગોપીઓનાં નામ એમને જલદી ખુશ કરવાની લાલચમાં જપે છે. પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. આથી એમનો આ રીતનો જપ માત્ર ભાવુકતા છે. તમે ખરેખર સાચા ભાવિક હો તો એમના આદેશનું પાલન કરો. તે અવ્યક્ત સ્વરૂપ હોવા છતાં આજ તમારી સામે નથી, પરંતુ એમની વાણી તમારી પાસે છે. એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. અન્યથા તમે જ બતાવો કે ગીતામાં તમારું સ્થાન શું છે ? હા, એ બાબત નિશ્ચિત છે કે જેઓ અભ્યાસ કરે છે, સાંભળે છે, તે જ્ઞાન તથા યજ્ઞને જાણી લે છે. શુભ લોકને તે પ્રાપ્ત કરી લે છે **अध्येष्यते च य इमं श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः** આથી અધ્યયન અવશ્ય કરવું.

પ્રાણ-અપાનનાં ચિંતન કરવું 'કૃષ્ણ' નામનો ક્રમ પકડમાં આવતો નથી. ઘણા લોકો કોરી ભાવુકતાથી રાધે-રાધે કહેવા લાગે છે. આજકાલ અધિકારીઓ દ્વારા કામ ન કરાવી શકાય તો એનાં સગાં-સંબંધી, પ્રેમી યા પત્નીની લાગવગ લગાડીને કામ કઢાવી લેવાની પરંપરા ચાલે છે. લોકો વિચારતા હશે કે કદાચિત્ ભગવાનના ઘરમાં પણ આવું ચાલતું હશે. આથી ભાવિક લોકોએ પણ કૃષ્ણ-કૃષ્ણ કહેવું બંધ કરીને 'રાધે-રાધે' કહેવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ કહે છે, રાધે રાધે ! શ્યામનો ભેટો કરાવી દે ! જે રાધા એક વાર વિખૂટી પડી ગઈ પછી ક્યારેય કૃષ્ણને ન મળી શકી, તે તમને કેવી રીતે શ્યામનો ભેટો કરવાશે ? આથી બીજા કોઈનું કહેવું ન માનીને શ્રીકૃષ્ણના આદેશને તમે અક્ષરશઃ માનો અને ૐનો જપ કરો. અલબત્ત એમ વિચારવું ઉચિત છે કે રાધા આપણો આદર્શ છે. એના જેટલી લગન આપણામાં પણ હોવી જોઈએ. પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તો રાધાની જેમ વિરહી બનવું.

આગળ પણ અર્જુને કૃષ્ણ કહ્યું. કૃષ્ણ એમનું પ્રચલિત નામ હતું. આવાં ઘણાં નામ હતાં. જેમકે, ગોપાલ, પરંતુ ઘણા સાધકો ગુરુ-ગુરુ અથવા ગુરુનું પ્રચલિત નામ ભાવુકતાથી જપવા માગે છે, પરંતુ પ્રાપ્તિ બાદ

પ્રત્યેક મહાપુરુષને તે જ નામ છે, જે અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં તે સ્થિત છે. ઘણા શિષ્યો પ્રશ્ન કરે છે - ગુરુદેવ ! ધ્યાન તમારું જ ધરીએ છીએ તો જૂનું ૐ નામ શા માટે જપીએ ? ગુરુ-ગુરુ અથવા કૃષ્ણ-કૃષ્ણ એમ કેમ ન જપીએ ? પરંતુ યોગેશ્વરે અહીં સ્પષ્ટતા કરી કે અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં વિલય થતાંની સાથે મહાપુરુષનું પણ તે જ નામ થઈ જાય છે, જેમાં તે સ્થિત છે. કૃષ્ણ સંબોધન હતું, જપવાનું નામ નહિ.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પાસે પોતાના અપરાધોની ક્ષમાયાચના કરી. એમને સ્વાભાવિક રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થવાની વિનંતી કરી. શ્રીકૃષ્ણ માની ગયા. તે સહજ થઈ ગયા. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ક્ષમા કરી દીધી. એણે નિવેદન કર્યું —

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो से ।
तदेव में दर्शय देव रूपं प्रसीद् देवेश जगन्निवास ।।४५।।

હજુ સુધી અર્જુનની સમક્ષ યોગેશ્વર વિશ્વરૂપમાં છે. આથી તે કહે છે કે અગાઉ મેં નહોંતું જોયું એવું આપનું આશ્ચર્યમય રૂપ જોઈને આનંદિત થઈ રહ્યો છું. તથા મારું મન ભયથી વ્યાકુળ પણ બની રહ્યું છે. પ્રથમ તો મિત્ર સમજતો હતો, ધનુર્વિદ્યામાં કદાચ પોતાને વિશેષ કુશળ માનતો હતો, પરંતુ હવે પ્રભાવ જોઈને ભય લાગવા માંડ્યો છે. પાછલા અધ્યાયમાં પ્રભાવ સાંભળીને પોતાને જ્ઞાની માનતો હતો. જ્ઞાનીને શું ભય લાગે નહિ ? વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો પ્રભાવ વિલક્ષણ હોય છે. બધું જ સાંભળી અને માની લીધા બાદ પણ ચાલીને જાણવાનું બાકી જ રહે છે. તે કહે છે — પહેલાં ન જોયેલા આપના આ રૂપને જોઈને હું હર્ષિત થઈ રહ્યો છું. મારું મન ભયથી વ્યાકુળ પણ બની રહ્યું છે. આથી હે દેવ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ, હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ આપનું પેલું રૂપ જ મને બતાવો. કયું રૂપ ?

श्रीभगवानुवाच

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्त्रबाहो भव विश्वमूर्ते ।।४६।।

હું આપને પહેલાં જેવા જ અર્થાત્ માથા પર મુગટ ધારણ કરેલાં, હાથમાં ગદા અને ચક્ર લીધેલા હોય એવા તેવા મૂળ સ્વરૂપે જોવા માગું છું. આથી હે વિશ્વરૂપ, હે સહસ્રબાહુ ! આપ આપના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાઓ. કેવાં રૂપ જોવા માગો છો ? ચતુર્ભુજ રૂપ ! હવે જોવું છે કે ચતુર્ભુજ રૂપ શું છે ?

श्री भगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

આ રીતે અર્જુનની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, ‘અર્જુન, તારા પર પ્રસન્ન થઈને મારી યોગશક્તિ વડે મેં તને મારું તેજસ્વી, વિશ્વવ્યાપી, અનંત, શ્રેષ્ઠ અને આદિ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, જે તારા સિવાય આ પહેલાં બીજા કોઈએ જોયું નથી.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

અર્જુન ! આ મારું વિશ્વરૂપ મનુષ્યલોકમાં વેદાભ્યાસ વડે, યજ્ઞ વડે, દાન વડે, બીજા અનુષ્ઠાનો વડે કે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વડે પણ તારા સિવાય બીજા કોઈથી જોઈ શકાય તેમ નથી. તો તો ગીતા તમારે માટે બેકાર છે. ભગવદ્દર્શનની યોગ્યતા અર્જુન સુધી જ સીમિત થઈ. અલબત્ત પાછળ બતાવવામાં આવ્યું છે કે અર્જુન ! રાગ, ભય અને ક્રોધરહિત અનન્ય મનથી મારે શરણે આવનાર ઘણા લોકો જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થઈને સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. અહીં કહે છે — તારા સિવાય કોઈ જોઈ શક્યું નથી અને ભવિષ્યમાં કોઈ જોઈ શકશે નહિ. અર્જુન કોણ છે ? શું પિંડધારી છે ? કોઈ શરીરધારી છે ? ના - ખરેખર તો અર્જુન એટલે અનુરાગ. અનુરાગ વગરનો મનુષ્ય ન કદી જોઈ શક્યો છે, ન ભવિષ્યમાં કદી જોઈ શકશે. તમામ દિશાએથી મનને પાછું વાળીને એકમાત્ર ઈષ્ટમાં રાગ રાખવો એ જ અનુરાગ છે. અનુરાગીને માટે પ્રાપ્તિનું આ જ વિધાન છે.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमानाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

આ મારું વિકરાળ રૂપ જોઈને તને વ્યથા ન થાઓ કે તારામાં મૂઢતા ન આવો. ભયરહિત અને પ્રસન્નચિત્ત બનીને તું ફરીથી મારું આ પહેલું મૂળ સ્વરૂપ જો. સંજય બોલ્યો –

संजय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને, તેને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ફરીથી બતાવ્યું અને તે મહાત્માએ ફરીથી સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને એ ભયભીત બનેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. અર્જુન બોલ્યો –

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ સૌમ્ય મનુષ્યસ્વરૂપ જોઈને હું પ્રસન્ન થયો છું. મારી સ્વસ્થતા પાછી આવી છે. અર્જુને કહ્યું હતું કે, હે ભગવાન ! હવે આપ મને આપનું મૂળ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બતાવો. યોગેશ્વરે એ સ્વરૂપે દર્શન આપ્યું. પરંતુ અર્જુને જ્યારે જોયું ત્યારે તે શું પામ્યો ? **मानुषंरूप** –મનુષ્યનું રૂપ જોયું. વસ્તુતઃ પ્રાપ્તિ પછી મહાપુરુષ ચતુર્ભુજ કે અનંતભુજ કહેવાય છે. બે બાહુવાળા મહાપુરુષ તો અનુરાગી સમક્ષ બેઠા જ છે. પરંતુ અન્યત્ર ક્યાંકથી કોઈ સ્મરણ કરે છે તો તે જ મહાપુરુષ એ સ્મરણકર્તાથી જાગ્રત (રથી) થઈને એમનું પણ માર્ગદર્શન કરાવે છે. ભુજા કાર્યનું પ્રતીક છે. તે અંદર પણ કાર્ય કરે છે. બહાર પણ કાર્ય કરે છે. તે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ છે. એમના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ક્રમશઃ વાસ્તવિક લક્ષદોષ, સાધનચક્રનું પ્રવર્તન, ઈન્દ્રિયોનું દમન અને નિર્મળ-નિર્લેપ કાર્યક્ષમતાનું પ્રતીક માત્ર છે. આ જ કારણથી ચતુર્ભુજ રૂપમાં યોગેશ્વરને જોયા છતાં પણ

અર્જુનને તો એ મનુષ્યરૂપમાં જ દેખાયા. ચતુર્ભુજ મહાપુરુષોના શરીર અને સ્વરૂપથી કાર્ય કરવાની વિધિ-વિશેષનું નામ છે, એ કાંઈ ચાર હાથવાળા કોઈ કૃષ્ણ નથી.

श्री भगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनाकाङ्क्षिणः ॥५२॥

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન ! તેં જોયું તે મારું આ રૂપ જોવાનું અતિ દુર્લભ છે, કેમકે દેવતા પણ હંમેશ આ રૂપને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે. વસ્તુતઃ તમામ લોકો સંતોને ઓળખી શકતા નથી. પૂજ્ય સત્સંગી મહારાજ અંતઃપ્રેરણાવાળા પૂર્ણ મહાપુરુષ હતા, પરંતુ લોકો એમને પાગલ સમજતા. કેટલાક પુણ્યાત્માઓને આકાશવાણી થઈ કે તે સદ્‌ગુરુ છે. માત્ર તેવા લોકોએ એમને હૃદયથી પકડ્યા, એમના સ્વરૂપને ઓળખ્યું અને પોતાની ગતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી. શ્રીકૃષ્ણ આ જ કહે છે કે જેમના હૃદયમાં દૈવી સંપત્તિ જાગ્રત છે તે દેવતા સદૈવ આ રૂપના દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. શું યજ્ઞ, દાન અથવા વેદાધ્યયનથી તમને જોઈ શકાય છે ? મહાત્મા કહે છે –

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविद्यो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

તેં જોયેલા મારા સ્વરૂપનું દર્શન અતિ દુર્લભ છે. તેં કરેલું મારા વિશ્વરૂપનું દર્શન તો વેદ વડે, તપ વડે, દાન વડે કે યજ્ઞ વડે પણ થઈ શકે તેમ નથી. તો શું તમને જોવાનો કોઈ ઉપાય નથી ? મહાત્મા કહે છે કે એક ઉપાય છે –

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविद्योऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

પણ હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! મારા સ્વરૂપનું ખરેખરું જ્ઞાન, તેનું દર્શન અને તેનો ખરેખરો અનુભવ તો માત્ર અનન્ય ભક્તિ વડે જ શક્ય

બને છે. અંતમાં જ્ઞાન પણ અનન્ય ભક્તિમાં પરિણત થાય છે. જેમ સાતમા અધ્યાયમાં દ્રષ્ટવ્ય છે. પછી એમણે કહ્યું કે તારા સિવાય કોઈ જોઈ શક્યું નથી અને કોઈ જોઈ શક્યું નહિ. જ્યારે અહીં કહ્યું કે અનન્ય ભક્તિથી મને જોઈ શકવા ઉપરાંત મને જાણીને મારામાં પ્રવેશ પણ મેળવી શકાય છે. અર્થાત્ અર્જુન અનન્ય ભક્તનું નામ છે. એક અવસ્થાનું નામ છે. અનુરાગ જ અર્જુન છે. અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે–

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

હે અર્જુન ! જે પુરુષ મારે માટે નિર્દિષ્ટ કર્મ અર્થાત્ નિયત કર્મ – યથાર્થ કર્મ કરે છે. **मत्परमः** – મારે જ પરાયણ રહે છે. જે મારો અનન્ય ભક્ત છે. **संगवर्जितः** – આસક્તિથી કર્મ થઈ શકતું નથી. આથી સંગ-દોષ રહિત થઈને તમામ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વેરભાવરહિત છે તે મને પામે છે. તો શું અર્જુને યુદ્ધ કર્યું ? પ્રતિજ્ઞા કરીને એણે જયદ્રથ વગેરેને માર્યા ? **निर्वैरः सर्वभूतेषु** એમને મારતો હોત તો ભગવાનને જોઈ શકત નહિ. જ્યારે અર્જુને તો ભગવાનને જોયા છે. આના પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગીતામાં એક પણ શ્લોક એવો નથી કે જે બાહરી મારફાડ - કાપાકાપીનું સમર્થન કરતો હોય. જે નિર્દિષ્ટ કર્મ, યજ્ઞની પ્રક્રિયાનું આચમન કરશે, જે અનન્ય ભાવથી એના સિવાય બીજાનું સ્મરણ પણ નહિ કરે, જે આસક્તિરહિત રહે તેને પછી યુદ્ધ કેવું ? તમારી સાથે કોઈ હોય જ નહિ તો તમે શુદ્ધ કેવી રીતે કોની સાથે કરો ? પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે જે વેરભાવથી મુક્ત રહે છે, કોઈનેય સતાવવાની જેને કલ્પના પણ આવતી નથી. તે મને પામે છે. તો શું અર્જુને યુદ્ધ કર્યું ? કદાપિ નહિ.

વાસ્તવમાં આસક્તિથી મુક્ત બનીને અનન્ય ભાવથી ધ્યાન ધરો છો, નિર્ધારિત યજ્ઞની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત રહો છો ત્યારે સામા પક્ષે રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ વગેરે દુર્જય શત્રુ રુકાવટરૂપે હાજર જ હોય છે. આ રુકાવટો પાર કરવી એ જ યુદ્ધ છે.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને કહ્યું, ‘ભગવાન ! આપની વિભૂતિઓ મેં વિસ્તારથી સાંભળી, તેનાથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. અજ્ઞાનનું શમન થયું છે. પરંતુ જેમ આપે જણાવ્યું કે આપ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છો, તો હું તે જોવા માગું છું. હું તે જોઈ શકવા સમર્થ હોઉં તો મને આપનું તે સ્વરૂપ કૃપા કરીને બતાવો. અર્જુન પ્રિય મિત્ર હતો. અનન્ય ભક્ત હતો. આથી, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કોઈ વિરોધ ન કર્યો. તરત પોતાનું તે વિરાટ સ્વરૂપ બતાવવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે, હવે મારી અંદર ઊભેલા સપ્તર્ષિઓ અને તેમની પણ પહેલાં થઈ ગયેલા ઋષિઓને જો, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને જો. સર્વત્ર વ્યાપેલું મારું તેજ જો. મારા શરીરના એક સ્થાન પર ઊભો રહીને તું ચરાચર સમગ્ર જગતને નિહાળ. પરંતુ અર્જુન તો આંખો ચોળતો જ રહી ગયો. આ રીતે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ બે-ત્રણ શ્લોક સુધી સતત સ્વરૂપ દર્શાવતા ગયા. પરંતુ અર્જુનને તો કંઈ નજરે ન પડ્યું. તમામ વિભૂતિઓ તે સમયે પણ યોગેશ્વરમાં હતી. પરંતુ અર્જુનને તો સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે જ દેખાતા હતા. આ રીતે બતાવતાં બતાવતાં શ્રીકૃષ્ણ અટકી જાય છે. અને કહે છે, હે અર્જુન, આ આંખોથી તું મને જોઈ શકીશ નહિ. તારી બુદ્ધિથી તું મને પારખી શકીશ નહિ. આથી, હું તને એવી દૃષ્ટિ આપું છું. જેની મદદથી તું મને જોઈ શકીશ. ભગવાન તો સામે જ ઊભા હતા. અર્જુને વિરાટ સ્વરૂપ જોયું અને આ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે પોતાની ક્ષુદ્ર ભૂલો બદલ શ્રીકૃષ્ણની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. જોકે વાસ્તવમાં તે ભૂલો ન હતી. ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન ! ક્યારેક હું આપને કૃષ્ણ, યાદવ તો ક્યારેક સખા કહેતો. આના માટે આપ મને ક્ષમા કરો. શ્રીકૃષ્ણે ક્ષમા આપી. કેમકે અર્જુનની પ્રાર્થના સાંભળીને તેઓ સૌમ્ય સ્વરૂપમાં આવી ગયા અને અર્જુનને ધીરજ બંધાવી.

વસ્તુતઃ કૃષ્ણ કહેવું એ કોઈ અપરાધ ન હતો. તે કાળા હતા એટલે ગોરા કેવી રીતે કહેવાય ? યદુવંશમાં જન્મ લીધો હતો. કૃષ્ણ પોતે જ

પોતાને અર્જુનનો મિત્ર માનતા હતા. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક સાધક પહેલાં મહાપુરુષને આવો જ સમજે છે. કેટલાક એને રૂપ અને આકૃતિથી સંબોધિત કરે છે. કેટલાક એની વૃત્તિથી એને પોકારે છે. કેટલાક એને પોતાની સમકક્ષ માને છે. પરંતુ એના યથાર્થ સ્વરૂપને પામી શકતા નથી. એમના અચિન્ત્ય સ્વરૂપને અર્જુન સમજ્યો, આથી તેને જણાયું કે શ્રીકૃષ્ણ ન તો કાળા છે, ન તો ગોરા છે, ન કોઈ કુળના છે કે ન કોઈના સાથી છે ! એમની સમાન કોઈ છે જ નહિ તો સમકક્ષ કેવા ? આ તો અચિંત્ય સ્વરૂપ છે, જેને તે સ્વયં દેખાડે, તે એમને જોઈ શકે છે. આથી અર્જુને પોતાની પ્રારંભ કાળની ભૂલો માટે ક્ષમા માગી.

પ્રશ્ન એ થાય છે કે કૃષ્ણ કહેવું એક અપરાધ હોય તો એનો જપ કેવી રીતે કરવો ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે જપ કરવા પોતે જ આગ્રહ રાખ્યો છે. એમણે જે જપ-વિધિ બતાવી છે એ વિધિથી જ તમારે ચિંતન-સ્મરણ કરવું છે ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन ૐનો જપ, ૐ અક્ષય બ્રહ્મનો પર્યાય છે. ओ अहम् स ओम् – જે વ્યાપ્ત છે તે સત્તા મારામાં છુપાયેલી છે. ૐનો આશય આ જ છે. તમે જપ એનો કરો અને ધ્યાન મારું ધરો. રૂપ પોતાનું નામ ૐનું બતાવ્યું.

અર્જુને વિનંતી કરી કે ચતુર્ભુજ રૂપનાં દર્શન કરાવો. શ્રીકૃષ્ણે આથી સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અર્જુને કહ્યું, ‘ભગવાન ! આપનું આ સૌમ્ય માનવ સ્વરૂપ જોઈને હવે હું સ્વસ્થ થયો. એણે માગ્યું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું મનુષ્યસ્વરૂપ. વાસ્તવમાં શાશ્વતમાં પ્રવેશવાળો યોગી શરીરથી અહીં બેઠો છે. બહાર બે હાથોથી કામ કરે છે અને સાથોસાથ અંતરાત્માથી જાગ્રત થઈને જે કોઈ ભાવિક એનું સ્મરણ કરે છે, ત્યાં તે તેમના હૃદયમાં પ્રેરક થઈને કાર્ય કરે છે. હાથ એમના કાર્યના પ્રતીક છે. આ ચતુર્ભુજ છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘અર્જુન, તારા સિવાય મારા આ સ્વરૂપને કોઈ જોઈ શક્યું નથી અને ભવિષ્યમાં કોઈ જોઈ શકશે નહિ તો

ગીતા આપણા માટે વ્યર્થ નીવડે પરંતુ એવું નથી. યોગેશ્વર કહે છે– એક ઉપાય છે. જે મારો અનન્ય ભક્ત છે, મારા સિવાય બીજા કોઈનું સ્મરણ કરતો નથી તે નિરંતર મારું જ ચિંતન કરનારો છે. તે અનન્ય ભક્તિથી મને પ્રત્યક્ષ જોઈ (જેમ તેં મને જોયો), તત્ત્વને જાણીને મારામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. અર્થાત્ અર્જુન અનન્ય ભક્ત હતો. ભક્તિનું પરિમાર્જિત રૂપ છે અનુરાગ, ઈષ્ટ માટેની લગન मिलहिं न रघुपति बिनु अनुरागा અનુરાગ વગરનો પુરુષ કશું પામી શકતો નથી અને કશું પામી શકશે નહીં. અનુરાગ વિના કોઈ ગમે તેટલા યોગ કરે, જપ કરે, તપ કરે કે દાન કરે પણ તેને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઈષ્ટને અનુરૂપ રાગ અથવા અનન્ય ભક્તિ નિતાન્ત આવશ્યક છે.

અંતમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘અર્જુન ! મારા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કર્મ કર. મારો અનન્ય ભક્ત બન. મારું શરણ સ્વીકાર. પરંતુ આસક્તિ છોડી દે. આસક્તિ સાથે કોઈ કર્મ થઈ શકતું નથી. આસક્તિ આ કર્મપ્રાપ્તિમાં બાધક બને છે. જે વેરભાવ રહિત છે, તે મને પ્રાપ્ત કરે છે. સંગ-દોષ ન હોય ત્યાં મને છોડીને બીજો કોઈ હોતો નથી. વૈરનો માનસિક સંકલ્પ પણ નથી હોતો તો યુદ્ધ કેવું ? બહારની દુનિયામાં લડાઈ-ઝઘડા થતાં રહે છે, પરંતુ વિજય જીતનારને મળતો નથી. દુર્જય સંસારરૂપી શત્રુને અનાસક્તિરૂપી શસ્ત્રથી કાપીને પરમમાં પ્રવેશ મેળવવો એ વાસ્તવિક વિજય છે. જેના પછી હાર હોતી નથી.’

આ અધ્યાયમાં પહેલાં તો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને દૃષ્ટિ આપી. ત્યાર બાદ પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. આથી –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનના સંવાદમાં 'વિશ્વરૂપદર્શનયોગ' નામનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये विश्वरूप दर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥